

DÎVÂNU LÜGÂT 'T-TÜRK'TE ADI GEÇEN “KIRPILMI TÜRKÇE”NİN ANADOLU A İZLERİNDEKİ İZLER

Tuncer GÜLENSOY*

ÖZET

Türkçenin ilk büyük sözlüğü ve aynı zamanda bir folklor-etnografya el kitabı olan Dîvânu Lügâti't-Türk pek çok “ses ve biçim bilimi” (fonetik-morfoloji) problemine de kaynak olmaktadır. Günümüz Türkçesinde ya da öteki Türk lehçelerinde görülen sorunların çözümü için yapılacak ilk eser odur. Pek çok a ız ara tırıcısının “son seste hece dümesi” başlığı altında incelediği bu “fonetik/morfolojik olay”, Dîvânu Lügâti't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud tarafından “kırpılmış Türkçe” olarak adlandırılmıştır. Bu makalede Dîvânu Lügâti't-Türk'te adı geçen “kırpılmış Türkçe”nin Anadolu a ızlarındaki izleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lügâti't-Türk, Anadolu A ızları, Kırpılmış Türkçe, Hece Dümesi..

THE TRACES OF CROPPED TURKISH MENTIONED IN THE DÎVÂNU LÜGÂT 'T-TÜRK IN THE ANATOLIAN DIALECTS

ABSTRACT

The Dîvânu Lügâti't-Türk, both the first and largest dictionary of Turkish and a folklore-ethnography manual, is a source for many “phonetic and morphological” problems. It is the first source for the solution of the problems seen in Turkish or other dialects. The morphophonetic event that was studied under category of “haplology” was named “cropped Turkish” by Mahmud Kashgari, the writer of the Dîvânu Lügâti't-Türk. In this paper, we will show the traces of the “cropped Turkish” in the Anatolian dialects.

Key Words: Dîvânu Lügâti't-Türk, Anatolian Dialects, Cropped Turkish, Haplology.

Türkçenin ilk büyük sözlüğü ve aynı zamanda bir folklor-etnografya el kitabı olan Dîvânu Lügâti't-Türk pek çok “ses ve biçim bilimi” (fonetik-morfoloji) problemine de kaynak olmaktadır. Günümüz Türkçesinde ya da öteki Türk lehçelerinde görülen sorunların çözümü için yapılacak ilk eser odur.

A ız ara tırmaları çalışması yaparken elde ettiğimiz bazı dil malzemelerini sınıflandırırken, “ön seste ünlü/ünsüz dümesi; iç seste ünsüz dümesi; son seste ünsüz/hece dümesi” gibi tasnifler yaparken, bu ses olaylarının nedenlerini araştırır, sonuca varmaya çalışırız.

Pek çok a ız ara tırıcısının “son seste hece dümesi” başlığı altında incelediği bu “fonetik/morfolojik olay”, Dîvânu Lügâti't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud tarafından “kırpılmış Türkçe” olarak adlandırılmıştır ve “Rum diyarındaki Peçeneklere kadar Suvar,

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara - TÜRK YE, E-posta: t.gulensoy@gmail.com.

Bulgar dilleri, hep bir türde sözcüklerin sonu kırılmış bir Türkçedir. (DLT, 25, 30) diye tarif edilmiş tir.

Ka garlı'nın tarifini verdi i bu "kırılmış Türkçe"nin örneklerine Eski Uygur Türkçesinde de rastlanmaktadır.

1. Eski Türkçede Görülen "Kırılmış Türkçe Sözcükler"

- ET. **bart** "a açtan oyulmuş bardak" < **bartak** [dü en hece: **-ak**]
- ET. **busat** "oruç adı" < Skr. **uposatha** (EUTS, 54) [dü en ses/hece: **u-**; **-ha**]
- ET. **dani** < Skr. **dhanistha** "bir yıldız" (EUTS, 67) [dü en hece: **-tha**]
- ET. **erik** = **erk** = Mo . **erke** (EUTS)
- ET. **erkek/ irkek** = **er** (EUTS, 74) [dü en hece: **-kek**]
- ET. **irteken** = **erken** (EUTS, 98) [dü en hece: **-te-**]
- ET. **karmapat** < Skr. **karmapatha** "i yolu" (Alt.Gr. 313)
- ET. **kzr** "kuru" < **kurui** ([dü en hece: **-ug**]
- ET. **külü üg/k ~ gülü** [dü en hece: **-üg/k**]
- ET. **mengi** = **mengigü** "ebedî" (EUTS, 129) [dü en hece: **-gü**]
- ET. **söki** = **sö** "vakit, zaman" (EUTS, 209) [dü en hece: **-ki**]
- ET. **takıgu** = **tagu** "tavuk" (EUTS) [dü en hece: **-gu**]

2. Anadolu A ızlarında Görülen "Kırılmış Türkçe Sözcükler"

- **apra** "yaprak" < ET. **yalpırgak, yapırgak** [dü en hece/ses: **y-**, **-al-**, **-g-**]
- **ba** "baba" (DS.II, 452a) < **baba** [dü en hece: **-ba**]
- **bizo/bızo/biza/buzo** (An.a 1) < **buzaiu** (DLT.I, 59) [dü en hece: **-gu**]
- **bür** = **pür** "tomurcuk" < **pürçek** (kr . **pırç**) [dü en hece: **-çek**]
- **ça** "bebek" (DS.III, 1133) < **ça a ~ Mo . çaka** (EWT, 96a) [dü en hece: **- a**]
- **çin** "omuz" (DS.III, 1207a) < **çi in** [dü en hece: **- i-**]
- **demi** "yemeni, yazma" (DS.IV, 1401b) < **de irmi** [dü en hece: **- ir-**]
- **deman, de men, dermen** "de irmen" < TT. **de irmen** < ET. **tegirmen** (DLT.I, 319) [dü en hece: **- ir-/ir-/i-**]
- **fasıl** "kuru fasulye" (Hasano lan/Ank.) < **fasulye** [dü en hece: **-ye**]
- **gak** "eritilen kuyruk ya mının artı ı" (DS.VI, 1894a) < **kıkırdak** [dü en hece: **- ıkırd-**]
- **ga a** "ka a 1 (DS. VI, 1934b) < **ka a 1** [dü en hece: **- 1**]
- **gi ~ gıg ~ gı** "deve, koyun ve keçi pisli i" [dü en ses: **-g**]

- **göbek/göfek** “mantar” (*DS.VI, 2115a*) < **göbelek** [< **göv** (< **kök** “ye il; mavi”)+**elek**] [dü en hece: **-le-**]
- **ke k** (*DS.VIII, 2722a*) < **ke kek** [hece dü mesî: **-ek**]
- **kösa~ köse ~ kössö** “ate karı tırmaya yarayan ucu yanmı odun parçası” < OT. **közegü** (*DLT.I, 448*) < **köz+egü** [dü en hece: **-gü**]
- **nok / nuk** “nohut” < TT. **nohut** < Ar. **no** “zd” (*OTAL*) [dü en hece: **-ut**]
- **nuk** → **nok**

3. Kürmanç A ızları ve “Kürtçe-Türkçe Sözlük” ile “Ferheng-i Kırdî-i Tırkî”de Görülen “Kırpılmı Türkçe Sözlükler”

- **a ir** “deri tuluk” (avak a ireti/Tunceli) < **a ırma, a ırtma** [dü en hece: **-ma**]
- **bak[~] bek** “kurba a” (*DAO, 57*) < **kur+ba a** (< **baka**) [dü en hece: (önde)**kur-**; (sonda) **-a**]
- **ca, ça** (*DAO, 109*) < TT. **çark** < Fars. **çarh** [dü en hece: **-rh**]
- **cêz** (*KTS, 45*) < TT. **çeyiz** < Ar. **cihâz** (*OTAL, 1736*) [dü en hece: **-yi-** < **-hâ-**]
- **çat** “çaput” (A a içakmak/Keban-El.; *DS.III, 1075a*) < TT. **çaput** < (DLT) **çapgut** [dü en hece: **-pgu-**]
- **çuk** “çocuk” (Özalp/Van) < **çocuk** [dü en hece: **ço-**]
- **dol** “davul” (Elazı yöresi) < TT. **davul** < Ar. **tabl** [dü en hece: **-vu-**]
- **dom** (*KTS, 75a*) < TT. **devam** < Ar. **devâm** [dü en hece: **-va-, -e->-o-** de i mesî]
- **isot[~] isut[~] izot** “biber” < **issig /ıssig** “sıcak; acı”+**ot** “ot; biber” [dü en hece: **-sig-**]
- **kemç** “keçi kuyru u” (*KTS, 174*) < Azerbaycan Tü. **kemsik** “ip parçası” (*AHYÖ, 512*) [dü en hece: **-ik**]
- **ker** “bıçak” (*KTS, 207a*) < OT. **kerey** “ustura” (*DLT.III, 174*) [dü en hece: **-ey**]
- **kert** “geçit, bo az” (Nazimiye/Tunceli; *DAO, 273*) < OT. **kertik** [dü en hece: **-ik**]
- **ke ev** “ka a ı” (Erci /Van) < Ça . Tü., TT. **ka a u/ka a ı** → **ga a** [dü en ses: **-ı**; ses de i mesî: **- - > v**]
- **kıc / kıco** (*DAO*) < Tü. **küçük** [hece dü mesî: **-ük**; ses de i mesî: **-ü- > -ı-, -o-**]
- **kılt** “yata ın ba ya da ayak ucu” (Elazı ; *DS.VIII, 2801a*) < **kıltık** [dü en hece: **-ık**]
- **kır** (*KTS, 182b*) < Tü. **kıra ı** [dü en hece: **-a ı**]
- **ko** → **ku**
- **kot** “tepe, tepelik” (Kocaköy/Lice-Diyarbakır; *DAO, 29a*) < OT. **kötki** “tepe, da lık yer, toprak yı mı” (*DLT.I, 18, 340*) [dü en hece: **-ki**; ses de i mesî: **-ö->-o-**]
- **kov** “da ” (Altınölçek/Elazı ; *DAO, 300*) = **kovak** “koyak”/ **koytak** (Tr.) < **koyak** [dü en hece: **-ak**]

- **ku** (Kocaköy/Lice-Diyarbakır) ~ **ko** (Kocaköy) ~ **kuç** (Elazı ve yöresi) < OT. **kuçak** (*DLT.I*, 382, 389) [dü en hece: **-çak**]
- **kuç** → **ku**
- **kuri** "kuyruk" (Hakkari) < Tü. **kuyruk** (*DAO*, 307) < ET. **kuŕruk** [dü en hece: **-y-** > **Ø**; **-u-** > **-i-**, **-k** > **Ø**]
- **la** → **law**
- **law** "erkek evlat" (*KTS*, 221b; *FKT*, 64a) < Tü. [o ul+an > o lan > tlan > ulan > lan/len > law > la/le/lo/lö] [dü en hece: (önden) o u-; (sondan) -n]
- **le** → **law**
- **lerz** "titreme, sarsıntı" (*DAO*) < TT. **lerzan** < Fars. **lerzân** (*OTAL*, 655b) [dü en hece: **-an**]
- **lo** → **law**
- **lö** → **law**
- **nîv** "yarı(m)" (*DAO*, 359) < Fars. **nîme** (*OTAL*, 1003b) [dü en ses: **-e**, de i en ses: **-m-** > **-v-**]
- **ohla** → **okla**
- **okla** ~ **ohla** -okl t "oklava" (*DAO*, 365) < TT. **oklava** < OT. **oklagu** [dü en hece: **-gu**]
- **onca** ~ **once** "yonca" < TT. **yonca** < OT. **yorinçga** (*DLT.I*, 431; *III*, 375, 433) [dü en hece/ses: **y+** > **Ø**; **-rın-**, **-g-** > **Ø**]
- **pırç** "kıl, tüy" (Keban-Elazı) < OT. **pürçek** (*DLT. I*, 476) [dü en hece: **-ek**]
- **pıs** "o ul, evlat" (*KTS*, 278a) < Osm. **püser** < Fars. **püser** (*OTAL*, 1043b) [dü en hece: **-er**]
- **emse** / **emsi** "emsiye" (*DAO*) < TT. **emsiye** < Ar. **emsiyye** (*OTAL*, 1184a) [dü en hece: **-ye**]
- **ıl** "ıslak, rutubet" (*FKT*, 96a) < Tü. **ya ıl** [dü en hece (önden): **ya-**]
- **tosba** ~ **tosbo** ~ **tospa** (*DAO*, 481) < TT., An. A l. **tosba a** < **tos** "ses taklidi" + **ba a/baka** "sert deri kabuk" (kr . *ta baka*, *kurba a*, *kamplumba a*) [dü en hece: **- a**]
- **tov** "tohum" (*KTS*, 373a) < TT. **tohum** [dü en hece: **-um**; **-h-** > **-v-** de i mesi]
- **tük** "tükürük" (*DAO*, 486) < **tük(v,f)** "ses taklidi" + **kür-(ü)k** [dü en hece: **-kürü-**]
- **yalgı**~ **yalgız**~ **yal ız** ~ **yalhı** (*DAO*) < TT. **yalnız** < ET/OT. **yalanız**; **yalangus** [dü en hece/ses: **-z**]

Sonuç

Yukarıdaki örneklerden görüldü ü üzere Eski Türkçe sözcüklerde “ı, i, ö” ünlüleri ile “r, , t” ünsüzlerinden sonra; Anadolu a ızlarındaki sözcüklerde “a, e, i, o” ünlüleri ile “b, g, h, l, r, ” ünsüzlerinden sonra; Kürmanç a ızlarında/sözlüklerinde “a, ê, e, i, o, u, ü” ünlüleri ile “c, ç, r, s, t, v, z” ünsüzlerinden sonra “a ı/a u, ak, an, a , ba, cu, çak, çek, ek, er, g, a, i, ir, gu, h, hâ, ık, ıktı, i , ik, ir, kek, ki, kür, le, ma, pu/pgu, rey, rh, rın, tma, um, ut, ök, v, vu, va, y, ye, yi” ses ve hecelerinin dü tükleri görülür.

Ka garlı Mahmud’un “*kırpılmı Türkçe sözler*” olarak tanımladı ı bu sözcüklerin bütün Türk ive ve lehçelerinde de tespit edilebilece i açıktır. Bu konuda yapılacak olan “yüksek lisans” ya da “doktora” seviyesinde bir ilmî çalı ma ile Türkçenin bilinmeyen bir yönü daha açıklı a kavu mu olacaktır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Ar.** : Arapça
- DAO** : GÜLENSOY Tuncer, **Do u Anadolu Osmanlıcası**, TKAE Yayınları, Ankara 1985.
- DLT** : Dîvânu Lügâti’t-Türk
- DS** : TDK, **Derleme Sözlü ü**, 12 Cilt.
- ET** : Eski Türkçe
- EUTS** : CAFERO LU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlü ü**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1968.
- EWT** : RÄSÄNEN Martti, **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlü ü Üzerine Bir Deneme)**, Helsinki 1969.
- Fars.** : Farsça.
- FKT** : Ferheng-i Kırdî i Tırkî.
- KTS** : Kürtçe – Türkçe Sözlük.
- OTAL** : DEVELL O LU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1990.
- Skr.** : Sanskritçe.
- TS.** : **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Tü.** : Türkçe